

16. Hobfall S. Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress // American Psychologist. 1988. V. 44. № 2. P. 513-524.
17. Medvedova L. Adaptive coping with stress and gender differences in early adolescence // Research Institute for Child. 1987.
18. Vaillant G. Adaptation to Life. Boston, Mass.: Little Braun, 1977.
19. Wong P. T. Effective management of life stress: The resource-congruence model // Stress medicine. 1993. V. 9. № 3. P. 51-60.

УДК 159.944.4: 378.22

Бочарова С. П., д. психол. н., професор, завідувачий кафедрою загальної та інженерної психології УІПА;

Данилишина С.І., аспірантка кафедри загальної та інженерної психології УІПА

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНО – ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ У СИСТЕМІ НАВЧАННЯ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПРОФЕСІЙ

Стаття присвячена проблемі підготовки фахівців екстремального профілю діяльності. Здійснений теоретичний аналіз підходів визначення психологічних особливостей, доріг і засобів професійного розвитку фахівців екстремальних професій.

Ключові слова: екстремальні умови діяльності, проблемні ситуативні завдання, професійна орієнтація, професійна підготовка, психотехнології.

Статья посвящена проблеме подготовки специалистов экстремального профиля деятельности. Осуществлен теоретический анализ подходов определения психологических особенностей, путей и средств профессионального развития специалистов экстремальных профессий.

Ключевые слова: экстремальные условия деятельности, проблемные ситуативные задания, профессиональная ориентация, профессиональная подготовка, психотехнологии.

Постановка проблеми. Питання безпеки, збереження життя і здоров'я людей під час професійної діяльності завжди знаходилися в центрі уваги психології. У зв'язку зі змінами умов життя збільшується кількість спеціалізованих служб порятунку та ризикованих видів професій (пожежні, військові, рятувальники, охоронці, працівники правоохоронних органів та ін.).

Діяльність в екстремальних умовах передбачає високі вимоги до представників ризиконебезпечних професій. Такі люди повинні вміти постійно контролювати свій стан, бути готовими до швидкого прийняття рішень, адекватно оцінювати ситуацію, а також бути здатними віддати своє життя в разі крайньої необхідності. Все це потребує значних психічних зусиль і психологічної стійкості.

Для надання допомоги таким людям нагального вивчення потребують психічні зміни в структурі особистості, що відбулися в результаті перебування в екстремальних умовах. На разі дана проблематика розглядається в рамках медичної, екстремальної та кризової психології тощо.

Метою статті є окреслення професійно-психологічних особливостей підготовки у системі навчання фахівців екстремальних професій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Робота в екстремальних умовах передбачає підвищений фактор ризику, дефіцит інформації і часу на обміркування, необхідність прийняття адекватного рішення, високу відповідальність за виконання завдання, наявність неочікуваних перепон. Це все висуває підвищені вимоги до стану психічного здоров'я особистості. Сильні емоційні й фізичні навантаження створюють передумови до виникнення у представників ризикованих професій психічних, соматичних розладів, а також суїцидальної поведінки. В таких екстремальних умовах роботи важливими чинниками є стресостійкість та адаптивність особистості, за відсутності яких можливе емоційне вигорання. Слід відмітити також і схильність до самопожертви у представників ризикованих професій, яка зумовлена альтруізмом [5].

Саме поняття „екстремальний” (від лат. *extremum* – крайній) використовують для об'єднання понять як максимуму, так і мінімуму. Екстремальні умови можуть створюватися не лише максимізацією (зверхдією), але й мінімізацією (дефіцитом) діючих факторів [7]. В обох випадках це призводить до подібних результатів.

Проблемами екстремального способу життя та екстремальними видами діяльності займається відносно молода галузь психології, яку визначають по-різному, – *психологія діяльності в екстремальних умовах, психологія праці в особливих умовах, екстремальна психологія та екстремальна психопедагогіка*. Сучасний стан вивченості кризової психології на даний момент є недостатньо дослідженим; існує потреба подальшої розробки питань, пов'язаних з діяльністю фахівців ризиконебезпечних професій.

Психологія діяльності в особливих умовах — одна із галузей психології, яка вивчає психологічні закономірності змін і відновлювання психічної діяльності:

- особистості в умовах, що є екстремальними за своїм характером, пов'язані з дією стресових чинників підвищеної інтенсивності та несуть у собі, головним чином, безпосередню небезпеку для життя та здоров'я її суб'єкта, пов'язані з безпосереднім ризиком чи загрозою для його життя та здоров'я під час і після виконання професійних обов'язків;
- інших осіб, що постраждали внаслідок дії зазначених чинників;
- пов'язані з цим аспекти психодіагностики, психотерапії, психокорекції, реабілітації та психопрофілактики [6].

За інтегральними оцінками, до таких категорії осіб можна віднести пожежників і рятувальників, співробітників правоохоронних, спеціалізованих органів, військовослужбовців, космонавтів, пілотів, моряків, охоронців, шахтарів, водіїв, спортсменів, працівників АЕС тощо, а також інших осіб, що стали жертвами подій, пов'язаних зі специфікою професійної діяльності за-

значених категорій фахівців (ліквідація наслідків стихійного лиха, природних катаклізмів, боротьба з організованою злочинністю, корупцією, тероризмом, оперативно-розшукова діяльність, виконання миротворчої місії в інших країнах тощо).

Виклад основного матеріалу. Об'єктом дослідження проектування психології діяльності в особливих умовах є факти й закономірності формування, функціонування суб'єктів діяльності (індивідуальних, групових) у різноманітних умовах середовища. При цьому середовище також розуміється широко (як таке, що містить предметні, соціально-психологічні, психофізіологічні, організаційні, гігієнічні, естетичні складові, чинники безпеки діяльності тощо). У свою чергу діяльність в особливих умовах охоплює такі окремі її види, як спілкування, гра, навчання та власне оперативно-службова та службово-бойова діяльність.

Змістом психології діяльності в особливих умовах є дослідження і/або проектування процесів, що характеризують суб'єкта діяльності (індивідуального, групового) у відповідних (таких, що враховуються чи проектуються) середовищах перебування (проектування, програмування, управління цією діяльністю) [6].

Робота в екстремальних умовах передбачає постійну загрозу для життя. В таких ситуаціях досить чітко проявляються стійкі риси особистості, її установки. Однак роль морально-психологічного фактора і професійної підготовки під час роботи людини в стресових ситуаціях не слід переоцінювати. Варто чітко уявляти, що навантаження, яке впливає на психіку людини при загрозі життю – це перш за все навантаження на її нервову систему. Властивості ж нервової системи у кожної людини індивідуальні, а отже і навантаження по-різному впливає на працездатність різних людей. У деяких людей, в момент, коли критична ситуація ставить високі вимоги до діяльності, настає етап психічної нестійкості [2].

Також постійна загроза для життя, що обумовлена підвищеним фактором ризику загинути в результаті нещасного випадку, аварії або катастрофи, може викликати різні специфічні психічні реакції особистості – від стану тривожності до розвитку різноманітних психічних розладів.

Робота в екстремальних умовах призводить до переживань кризових станів суб'єкта. Причиною таких станів є професійне вигорання, яке призводить до стресів і також неможливості адаптування до нових умов праці. Представники ж ризикованих професій є однією з категорій людей, яка схильна до переживання кризових станів. Як правило, професійна криза проявляється: в емоційному виснаженні, цинічній оцінці та відношенні до праці і її результатів, а також недостатності відчуттів власних досягнень.

Поведінка людини в екстремальних умовах, а також наслідки, які спричинені такими умовами на особистість, – все це належить до кола перспективних питань кризової та екстремальної психології. Окрім цього, залишаються

відкритими проблеми дослідження, діагностики, а також корекції психічних порушень особистості, яка перебувала (або постійно перебуває) в екстремальних умовах існування, збереження психічного здоров'я фахівців екстремального профілю діяльності.

Ю. Александровський зазначає, що можливість виникнення і характер психогенних порушень, їх частота, вираженість і динаміка залежать від багатьох факторів: характеристики екстремальної ситуації, готовності людей до діяльності в несприятливих умовах, наявності наочних прикладів подолання труднощів [1].

За даними Б. Петрикова та Л. Петрикової, рівні розповсюдження і темпи „накопичення” хворих невротами та іншими видами психогенії продовжують зростати. Вони це пов'язують зі стрімкими змінами в житті людей та швидкими темпами розвитку технологій [6].

Дослідники В. Будза та Є. Антохін наголошують, що проведені дослідження, які розглядають невротизм з позиції біопсихосоціальної моделі, вказують на збільшення захворюваності на невротизм серед населення. Вчені пов'язують цей факт зі „стресами соціальних змін”, під якими розуміють дистрес, обумовлений радикальними і масштабними змінами в житті суспільства [6].

І. Малкіна-Пих класифікує екстремальні (надзвичайні) ситуації за наступними ознаками:

- за ступенем неочікуваності (непрогнозовані та прогнозовані);
- за швидкістю розповсюдження (надзвичайна ситуація може мати вибуховий, стрімкий, помірний, плавний характер розповсюдження, і такий, що швидко поширюється);
- за масштабом розповсюдження (локальні, місцеві, територіальні, регіональні, федеральні, трансграничні);
- за тривалістю дії (можуть носити короткотривалий характер або ж мати довготривалу дію);
- за характером впливу (навмисні та ненавмисні) [3].

В. Лебедев у своїй праці наголошує, що загроза для життя в екстремальних умовах діяльності певним чином впливає на психічний стан особистості. Він стверджує, що більшість представників ризиконебезпечних професій в умовах серйозного ризику відчують стенокардичні емоції, а також проявляють мужність та героїзм під час виконання службових доручень [2].

Г. Нікіфоров класифікує умови діяльності за ступенем нервово-психічної напруги. Найменший рівень напруги властивий звичним умовам діяльності. Високий же рівень напруги характерний для екстремальних умов діяльності, так як саме в таких умовах на людину діє цілий ряд негативних чинників зовнішнього середовища [4].

Робота в екстремальних умовах висуває особливі вимоги до працівників. Це пов'язане з наступними умовами діяльності: робота із загрозою для

життя; висока відповідальність за прийняті рішення; виконання ускладнених функцій; збільшення темпу діяльності; дефіцит часу на виконання очікуваних дій; переробка великих об'ємів і потоків інформації; ускладнені фактори робітничого середовища; монотонність роботи в умовах очікування сигналу до екстремальної діяльності тощо [7].

На спеціалістів екстремальних професій діє ряд факторів, кожен з яких чинить специфічний вплив на діяльність і поведінку особистості. Однак, існують загальні закономірності діяльності, що відбуваються в екстремальних умовах.

Під час роботи в екстремальних умовах відмічається три види психічної напруги – емоційна, неемоційна та змішана. Емоційна напруга виникає під дією емоціогенних факторів, що викликають почуття тривоги, страху, ризику для життя тощо. Неемоційна напруга виникає в умовах з підвищеними вимогами до розумових ресурсів і рухового апарату. Змішана емоційна напруга характеризується різною „питомою вагою” емоційного компонента в загальній структурі напруги і буває найбільш характерною для різних видів діяльності в екстремальних умовах.

Емоційні умови праці викликають коливання працездатності людини або її спад, особливо при сильній емоційній нарузі. В деяких випадках відбувається втрата трудових навичок.

Колівання працездатності залежить від індивідуальних особливостей особистості, перш за все від властивостей нервової системи. Емоційна стійкість і надійність роботи підвищується, якщо людина наперед ознайомлена із особливостями діяльності, що на неї чекає. З іншого боку, до екстремальних умов діяльності можна звикнути і це відомо представникам ризиконебезпечних професій.

Велике значення під час роботи в екстремальних умовах відіграють моральні, вольові та інші характеристики особистості, особливо розвиток почуття відповідальності. Для оцінки цієї якості, останнім часом у психології використовується термін „надійність особистості” [4].

Робота в екстремальних умовах передбачає постійну загрозу життю. В таких ситуаціях досить чітко проявляються стійкі риси особистості, її установки. Однак роль морально-психологічного фактора і професійної підготовки під час роботи людини в стресових ситуаціях не слід переоцінювати. Варто чітко уявляти, що навантаження, яке впливає на психіку людини при загрозі життю – це перш за все навантаження на її нервову систему. Властивості ж нервової системи у кожної людини індивідуальні, а, отже, і навантаження по-різному впливає на працездатність різних людей. У деяких людей в момент, коли критична ситуація ставить високі вимоги до діяльності, настає етап психічної нестійкості.

Якісне навчання і професійно-психологічна підготовка фахівців екстремальних видів діяльності забезпечується дотриманням низки дидактичних принципів та застосуванням спеціальних форм і методів, що відображають

специфіку конкретної екстремальної професії. Психологічними засобами розвитку фахівців ризиконебезпечних професій є психотренінг, психотерапія, психокорекція. Проте на сьогодні для особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності недостатньо використовуються сучасні інноваційні технології.

Психологічний тренінг визначено як інтегровану, універсальну систему цілеспрямованого психологічного тренування й розвитку людини відповідно до потреб і цілей її особистості та діяльності [9]. Інтенсивний розвиток людини і групи під час тренінгу відбувається за рахунок прояву групових феноменів, використання спеціальних процедур, методів, тренерських технік тощо, які по суті є маніпулятивними, забезпечують трансляцію тренінгових конструктів та створюють своєрідне психологічне середовище для розширення самосвідомості людини, активізації її творчого потенціалу та позитивної особистісної трансформації.

Цілеспрямований вплив на психіку особистості під час тренінгу, який активізує інтелектуальні, комунікативні, емоційно-вольові та мотиваційні потенціали людини, зумовлений прогресивною транспсихічною маніпуляцією. Саме цей феномен лежить в основі буття і взаємодії особистості у тренінгу, уможливорює здійснення рефлексії минулого і моделювання майбутнього, дає поштовх для розвитку людини і групи [9]. Сутність механізму прогресивної транспсихічної маніпуляції в тренінгу полягає в тому, що під час тренінгу учасники під впливом прогресивних маніпуляцій отримують певний чуттєво-практичний досвід, відбувається їх психологічна трансформація, що викликає особистісний і професійний розвиток, який може продовжуватися за межами тренінгового середовища.

Завдяки численним різновидам тренінгу, арсеналу його методів, прийомів і засобів, а також вагомих позитивним результатам, що одержують люди й організації від тренінгів, останні все більше використовуються в різноманітних галузях життя суспільства та у психологічній практиці зокрема.

Висновки. Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є дослідження психодіагностичних засобів і критеріїв ефективності особистісно-професійного розвитку фахівців, проблем стандартизації корекційно-розвивальних програм спеціалістів екстремальних видів діяльності, здійснення їх цілеспрямованої психологічної підготовки. Зокрема, важливим є впровадження тренінгових форм роботи серед представників ризиконебезпечних професій з метою оптимізації їхнього психологічного здоров'я, а також вміння адаптуватися до складних екстремальних умов фахової діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровский Ю. А. Психогении в экстремальных условиях / Ю. А. Александровский, О. С. Лобастов, Л. И. Спивак, Б. П. Щукин. – М.: Медицина, 1991. – 470 с.

2. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях / В. И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 303 с.
3. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И. Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2008. – 928с.
4. Психология здоровья: учебник для вузов / Г. С. Никифоров. – СПб.: Питер, 2003. – 607 с.: ил.
5. Психология экстремальных ситуаций / В. В. Рубцов, С. Б. Малых. – 2-е изд., стер. – М.: Психологический ин-т РАО, 2008. – 304 с.
6. Психология экстремальных ситуаций: [хрестоматия] / А. Е. Тарас, К. В. Сельченко. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2002. – 480 с.
7. Смирнов Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.
8. Шапарь В. Б. Психология кризисных ситуаций / В. Б. Шапарь. – Ростов на Дону.: Феникс, 2008. – 452 с.
9. http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pekp/index.html

УДК 159.(075)

*Віденєєв І. О., к. психол. н., доцент, професор кафедри загальної психології та педагогіки Харківського національного університету внутрішніх справ;
Афанасьєва Н.Є., к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології НУЦЗУ*

ОСОБИСТІСНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ОВС

Стаття присвячена проблемі професійної деформації серед працівників ОВС. Проаналізовані відмінності особливостей прояву індивідуально-психологічних рис як передумов професійної деформації у працівників ОВС з різним стажем роботи.

Ключові слова: професійна деформація, індивідуально-психологічні особливості особистості.

Статья посвящена проблеме профессиональной деформации среди работников ОВД. Проанализированные отличия особенностей проявления индивидуально психологических черт как предпосылок профессиональной деформации у работников ОВД с разным стажем работы.

Ключевые слова: профессиональная деформация, индивидуально психологические особенности личности.

Постановка проблеми. Питання, що стосуються взаємного впливу професійної діяльності і особистісних особливостей фахівця, протягом декількох десятиліть привертала увагу представників різних галузей науки, зокрема психологів. Питанням, що займає особливе місце, проблема професійної деформації фахівця, в даному випадку — співробітника міліції.